

Karaimi w Kijowie, ich fabryki tytoniu i kienesa w XIX–XX wieku

STEFAN GAŚSIOROWSKI

 [0000-0002-5984-5337](https://orcid.org/0000-0002-5984-5337)

Uniwersytet Jagielloński

Karaims in Kiev and their Tobacco Factories and Kenesa in the 19th–20th Centuries

SUMMARY: The article presents the history of Karaim settlement in Kiev starting from the 10th century, but mainly in the second half of the 19th and first half of the 20th century, when the city was in the Russian Empire. Then, the professional activity of this community is discussed, including primarily the production and sale of tobacco products, in which Karaim families such as Kogen, Egiz and Duwan were involved, up until the period when the Soviet authorities took over power in Russia. The history of the Kiev kenesa and its interior up to the present day is also described.

KEYWORDS: Karaims, Kiev, tobacco factories, kenesa

1. Wprowadzenie

Niestety nadal jeszcze brakuje opracowania omawiającego w pełni dzieje Karaimów w Kijowie. Na ich temat opublikowano jedynie kilka popularnych artykułów lub wzmianek w książkach o różnej tematyce, dotyczących głównie historii Kijowa. Odnosiły się one przede wszystkim do ich działalności w branży tytoniowej oraz historii kijowskiej kienesy¹. W moim artykule również nie wyczerpię tematu. Pragnę natomiast wskazać, że jest on bardzo ważny nie tylko z uwagi na dzieje samych Karaimów i ich zachowane dziedzictwo, ale także ze względu na ich wkład w działalność ekonomiczną i kulturalną Imperium Rosyjskiego, szczególnie na przełomie XIX i XX wieku.

W niniejszej pracy skupiłem się przede wszystkim na przedstawieniu fenomenu uczestnictwa Karaimów w branży tytoniowej w Kijowie, co przekładało się również na ich nadreprezentatywność w tej sferze działalności w wielu głównych miastach Rosji, w tym w Charkowie, Moskwie, Odessie, Petersburgu, Rydze, Wilnie i wielu innych. Doktor Igor Giricz, autor przedmowy do książki Arkadija Tretjakowa o kupcach Kijowa, stwierdził, że produkcja tytoniu w tym mieście znajdowała się niemal w 100% w rękach kupców karaimskich². Warto byłoby zweryfikować te dane.

2. Osadnictwo karaimskie w Kijowie

Karaimi przybyli do Kijowa z terenu Kaganatu Chazarskiego prawdopodobnie już w czasach Włodzimierza Wielkiego, czyli w X wieku. Był to okres rozpadu tego rozległego państwa. Zamieszkiwali w zwartej grupie, zapewne wspólnie z tzw. Żydami niemieckimi, w pobliżu jednej z czterech bram

-
- 1 A.J. Arabadży, *Kijowscy Karaimi*, w: *Karaj kiuñlari. Dziedzictwo narodu Karaimskiego we współczesnej Europie*, red. M. Abkowicz, H. Jankowski, Wrocław 2004, s. 126–131 (toż w języku rosyjskim: tamże, s. 279–285); A. Tret'âkov, *Kupcy goroda Kiewa*, Kiev 2017; A. Sulimowicz-Keruth, *Karaimi w publikacji Arkadija Tretiakowa „Kupcy goroda Kiewa”*, „Almanach Karaimski” 2018, t. 7, s. 131–142; W. Ciechowski, *Kijów i jego pamiątki*, Kijów 1901; M.F. Hamm, *Kiev. A Portrait, 1800–1914*, Princeton 1993; M. Jaroszyński, *Wczoraj i dziś. Kienesa w Kijowie*, „Awazymyz” 2011, nr 1, s. 6; D.A. Prohorov, *Krymskie Karaimy i razvitie tabačnoj promyšlennosti v rossijskoj imperii v konce XIX – načale XX veka*, „Maiask” 2018, nr 10, s. 347–352.
 - 2 I. Girič, *Kiivs'ki kupci v istorii ta kul'turi міста XIX – počatku XX stolittâ*, w: A. Tret'âkov, *Kupcy goroda Kiewa*, s. 15.

grodu – Bramy Żydowskiej. Z powodu aktów nietolerancji część z nich była zmuszona opuścić to miasto na początku XII wieku. Najazd Mongołów z pierwszej połowy XIII wieku spowodował kres ich działalności w Kijowie³.

Ponownie Karaimi zawitali na stałe do Kijowa dopiero w połowie XIX stulecia, kiedy wchodził on już w skład Imperium Rosyjskiego. Warto dodać, że wcześniej, 25 września 1835 roku i 3 marca 1837 roku, na mocy specjalnych ukazów cara Mikołaja I zostały uporządkowane sprawy religijne Karaimów taurydzko-odeskich, w tym ich stosunek do państwa, oraz zostały uformowane najwyższe organy religijne tej społeczności. Z kolei 13 listopada 1850 roku został utworzony Taurydzko-Odeski Karaimski Zarząd Duchowny z siedzibą w Eupatorii. Dwa lata później Karaimi uzyskali możliwość swobodnego osiedlania się w miastach Rosji. Wreszcie w roku 1863 zrównano ich w prawach z chrześcijanami, co zasadniczo odróżniało ich od Żydów i dawało wiele możliwości rozwoju na polach edukacyjnym, kulturalnym i zawodowym. Ponoć już w latach 50. XIX wieku Karaimi założyli w Kijowie odrębną gminę wyznaniową. Brak jednak konkretnych dowodów na potwierdzenie tej wiadomości⁴.

Centrum osadnictwa karaimskiego w Rosji mieściło się na Krymie. W wyniku toczącej się tam wojny, zwanej krymską, w latach 1853–1856 wielu jego mieszkańców opuściło półwysep wraz ze swoimi rodzinami i majątkiem. Część z nich przybyła do Kijowa. Z racji wyniesionych jeszcze z Krymu dobrych kontaktów z dostawcami tytoniu i wzrastającym zainteresowaniem nabywców Karaimi zaangażowali się w jego obróbkę, produkcję papierosów oraz handel – tytoniem, papierosami i cygarami. Z uwagi na skokowy wzrost popularności tej używki i stosunkowo niską jej cenę działalność ta zaczęła przynosić duże zyski. Trudno się więc dziwić, że włączyło się w nią wiele karaimskich rodzin, np. Kogenów, Szyszmanów, Kefelich, Egizów, Miczrich, Karakozów, Duwanów czy Kalfów⁵.

3 S. Gąsiorowski, *Karaimi w Koronie i na Litwie w XV–XVIII wieku*, wyd. 2, Kraków–Budapeszt–Syrakuzy 2020, s. 143–153.

4 L.V. Čižova, *Karaimy, w: Tūrkskie narody Kryma. Karaimy, Krymskie tatory, Krymčaki*, red. S.Â. Koslov, L.V. Čižova, Moskwa 2003, s. 25, 49.

5 Tamże, s. 89, 107; A. Tret'âkov, *Kupcy goroda Kieva*, s. 159, 204, 200, 211, 219–220, 291, 439, 452.

3. Fabryki wyrobów tytoniowych

Wkrótce jak grzyby po deszczu zaczęły powstawać w Kijowie nowe fabryki wyrobów tytoniowych, które założyli: Salomon Aronowicz Kogen (1830–1900), jego brat – Mojsej Aronowicz Kogen (1833–1903), Semen (Samuil) Mojsejewicz Karakozow oraz Josif Isaakowicz Egiz (ur. 1836). Ściśle związana z wyżej wymienionymi była też fabryka giliz otwarta tam przez Arama Isaakowicza Duwana-Hadży. Wszyscy mieli pochodzenie karaimskie. I chociaż niektóre z tych fabryk działały stosunkowo krótko, a zakładały je także osoby innego pochodzenia, to jednak właśnie Karaimi stali się prawdziwymi potentatami w branży tytoniowej. Fakt ten jest wart uwagi w kontekście ich małej liczebności⁶.

Na podstawie powszechnego spisu ludności Rosji z 1897 roku odnotowano w Kijowie ok. 250 tysięcy osób (dokładnie 247 432 osoby). Na początku XX wieku było ich już prawie 260 tysięcy. Kiedy podzielimy je według wyznania, okaże się, że mieszkało w tym mieście prawie 200 tysięcy (dokładnie 193 643) prawosławnych, „35 552 katolików, 21 870 Żydów, 6428 protestantów, 1056 raskolników, 586 mahometan i jedynie 308 Karaimów; inne wyznania reprezentowało 268 osób”⁷. Ale to właśnie ta „najmniejsza mniejszość” w tym mieście opanowała miejscową produkcję tytoniu oraz sprzedaż wyrobów tytoniowych.

Najbardziej znaczącą działalność w tym zakresie prowadziła wspomniana już karaimska rodzina Kogenów. Jako pierwszy z niej przybył do Kijowa w 1860 roku Salomon Aronowicz Kogen. Urodził się w rodzinie handlarzy tytoniem w Eupatorii. Sam został kupcem pierwszej gildii. W roku 1861 wraz z J.M. Szapszałem założyli w Kijowie małą fabrykę wyrobów tytoniowych z własnym sklepem. Znajdowała się ona przy głównej ulicy Kijowa, Kreszczatik 17, w domu aptekarza Gustawa Zejlda. Zatrudniono w niej początkowo jedynie dwadzieścia osób. W sklepie sprzedawano gily, machorkę, tabakę i cygara oraz papierosy. Po dziesięciu latach współpracy Szapszał sprzedał swoje udziały w fabryce Salomonowi Kogenowi,

6 A. Tret'âkov, *Kupcy goroda Kiewa*, s. 159, 204, 219–220, 439, 452; D.A. Prohorov, *Krymskie Karaimy...*, s. 347.

7 W. Ciechowski, *Kijów i jego pamiątki*, s. 52.

a sam wyjechał do Petersburga, gdzie również założył fabrykę wyrobów tytoniowych⁸.

Dzięki dużemu popytowi na oferowane towary fabryka „Salomon Kogen” rozwinęła się w wielkie przedsiębiorstwo, bodaj największe tego typu w mieście, a jej właściciel został miejscowym potentatem finansowym. Należało do niego pięć miejscowych sklepów tytoniowych: dwa na Kreszczatiku w domach nr 19 i 36 oraz po jednym przy ul. Puszkіńskiej 7, placu Aleksandrowskim 13 i przy Woskriesienskim Spusku 10 (przy czym kamienice przy Kreszczatiku 36 i ul. Puszkina 7 były jego własnością). Dotąd fabryka Kogena mieściła się w różnych wynajmowanych pomieszczeniach, ale w 1882 roku jej właściciel zakupił parcelę przy ul. Nowo-Jelizawietinskiej (obecnie – ul. Puszkina 7) o łącznej powierzchni 576 sążni kwadratowych i wybudował na tym terenie okazałą dwupiętrową kamienicę oraz trzy dwupiętrowe budynki gospodarcze. W kamienicy na parterze znajdowało się 19 pokoi, na pierwszym piętrze – 14, a na drugim – 15. Z kolei w budynkach gospodarczych, do których przeniesiono całą fabrykę, pomieszczono dwanaście dużych hal o łącznej powierzchni od 336 do 528 arszynów kwadratowych. Do fabryki sprowadzano różnego rodzaju tytoń, w tym tzw. turecki (kupowany w Macedonii i Azji Mniejszej), kaukaski (pochodzący z południowych guberni Rosji, a zwłaszcza z obwodu kubańskiego i Suchumi), krymski (z guberni taurydzkiej i obrzeży Symferopola) oraz besarabski (sprowadzany z guberni besarabskiej)⁹.

W roku 1885 roczne obroty kapitałowe fabryki Salomona Kogena sięgnęły 650 tysięcy rubli. Dowodziło to, że jego przedsiębiorstwo stało na pierwszym miejscu, jeśli chodzi o produkcję wyrobów tytoniowych nie tylko w Kijowie, ale i w całej południowej Rosji. W 1887 roku jego właściciel doznał częściowego paraliżu ciała i pomyślał o pozostawieniu po sobie jakiejś trwałej pamiątki. Postanowił ufundować w Eupatorii szkołę zawodową dla 40 osób. W roku 1895 została ona zatwierdzona przez syndyka Odeskiego Okręgu

8 A.J. Arabadży, *Kijowscy Karaimi*, s. 127; A. Tret'âkov, *Kupcy goroda Kiewa*, s. 220; [b.a.], *Solomon Kogen*, <https://www.interesniy.kiev.ua/solomon-kogen/> (dostęp: 15.11.2024); D.A. Prohorov, *Krymskie Karaimy...*, s. 347–348.

9 A. Tret'âkov, *Kupcy goroda Kiewa*, s. 220; D.A. Prohorov, *Krymskie Karaimy...*, s. 348.

Oświatowego jako Karaimska Szkoła Zawodowa im. Salomona Kogena. Kogen miał przekazać na jej rzecz 70 tysięcy rubli, aby kupiono za nie bilety państwowe na czteroprocentową pożyczkę wewnętrzną po cenie nominalnej. Miały one stanowić kapitał stały dla tej nowej placówki oświatowej, zaś odsetki od tej kwoty miały zostać przeznaczone na coroczne jej utrzymanie. W szkole Kogena uczyła się głównie karaimska młodzież z biednych rodzin, ale uczęszczali do niej także przedstawiciele innych wyznań i narodowości. W następnym roku za zasługi na rzecz oświaty publicznej ofiarodawca został odznaczony Orderem św. Stanisława III klasy, a jego portret został zawieszony w szkolnej auli. Salomon Kogen wysłał też 5300 rubli na zorganizowanie Aleksandrowskiej Karaimskiej Szkoły Teologicznej w Eupatorii, gdzie następnie na jego, oczywiście, koszt utworzono stypendium jego imienia. W tym okresie w jego fabryce pracowało ponad 250 osób, które zarabiały średnio od 20 do 60 rubli na miesiąc. Przykładowo kruszarki za dzień pracy otrzymywały od 50 kopiejek do 2 rubli, sortujący towar i sklejacze od 40 do 60 kopiejek, majstrowie od 45 kopiejek do 2 rubli, wreszcie czeladnicy i nieletni od 20 do 40 kopiejek¹⁰.

Salomon Kogen zmarł 16 listopada 1900 roku i został pochowany na cmentarzu karaimskim na Zwierzyńcu w dawnej dzielnicy Kijowa. Gazety donosiły, że na jego pogrzeb przyszło ponad trzy tysiące ludzi, a połowę tej liczby stanowili robotnicy dwóch fabryk tytoniowych braci Kogenów. Nekropolia ta została jednak zniszczona w okresie sowieckim. Wykonawcami jego testamentu zostali doktor S.A. Babowicz i przedstawiciel kijowskiej gminy karaimskiej Isaak Czefaniewicz Szyszman. Salomon nie miał dzieci, dlatego jego spadkobiercą stał się jego brat Mojsej, chociaż żyła jeszcze wtedy żona Salomona, Estera Czefaniewna (ur. 1841) z domu Szyszman, córka kupca symferopolskiego. Dopiero w 1902 roku uzyskała ona uprawnienia kupieckie. Była niepiśmienna, dlatego na wszelkich dokumentach podpisywali się jej pełnomocnicy, w tym m.in. jej brat Isaak Czefaniewicz Szyszman, kupiec drugiej gildii. W roku 1901 fabryka „Salomon Kogen” zatrudniała już ponad 500 robotników. 60% jej składu osobowego stanowiły kobiety, które zdominowały dział sortowni. Z kolei w dziale kruszenia

10 A. Tret'âkov, *Kupcy goroda Kiewa*, s. 220; D.A. Prohorov, *Krymskie Karaimy...*, s. 348, 350.

pracowali tylko mężczyźni. Zakład został wyposażony w nowoczesną aparaturę, składającą się z 2 ręcznych i 12 mechanicznych maszyn do kruszenia tytoniu firmy Legga, 13 maszyn gilzowych (10 systemu Semenowa i 3 systemu Viktorsona), 3 maszyn do napełniania papierosów systemu Kurkiewicza, 2 maszyn do cięcia papieru systemu Krauze oraz kilku silników gazowych i elektrycznych. Ponadto działały tam dwa systemy wentylacji powietrza: konwencjonalny i elektryczny. W roku 1905, żeby usprawnić zarządzanie tej fabryki, która nadal nosiła nazwę „Salomon Kogen”, przekształcono ją w spółkę akcyjną. Estera Kogen, podobnie jak jej mąż, zajmowała się działalnością filantropijną. Przekazała m.in. 15 tysięcy rubli na budowę Symferepolskiej Szkoły Karaimskiej dla Dziewcząt, która uzyskała nazwę kogonowskiej¹¹.

Warto dodać, że jej brat, wspomniany Isaak Szyszman, sprzedawał tytoń i zastawę stołową w dawnym sklepie Kogenów przy ul. Kreszczatik 36 oraz był właścicielem domu przy ul. Wielkiej Wasylkowskiej 20. Jego brat Mordechaj Czefaniewicz Szyszman (ur. 1845), kupiec drugiej gildii, ożeniony z Bejmą (ur. 1858), w roku 1890 założył wraz z innym karaimskim kupcem drugiej gildii, Jufudem Berkowiczem Majkaparem, spółkę komandytową¹² pod nazwą „Szyszman i Majkapar”. Zajmowała się ona handlem różnymi towarami ze złota, srebra, diamentów i miedzioniklu, sprzedawanych w sklepach obu udziałowców. Majątek firmy obliczano na 45 tysięcy rubli. W praktyce to Majkapar zarządzał tą spółką, Szyszman był zaś jedynie inwestorem. Przetrwała ona do 1897 roku, kiedy całą działalność handlową przejął ten pierwszy¹³.

11 A. Tret'âkov, *Kupcy goroda Kieva*, s. 220, 439; D.A. Prohorov, *Krymskie Karaimy...*, s. 348, 350; D. Malakov, *Arhitektor gorodec'kij. Arhifni rozvidki*, Kiiiv 1999, s. 93–94, 96; A.J. Arabadży, *Kijowscy Karaimi*, s. 129–130; V. Kovalinskij, *Kenasa kievskih karaimov*, <https://tinyurl.com/kenasa-kievsikh-karaimov> (dostęp: 12.11.2024).

12 Spółka komandytowa jest spółką osobową mającą na celu prowadzenie przedsiębiorstwa pod własną firmą, w której za zobowiązania spółki wobec wierzycieli odpowiada w sposób nieograniczony co najmniej jeden wspólnik, a odpowiedzialność co najmniej jednego wspólnika jest ograniczona.

13 A. Tret'âkov, *Kupcy goroda Kieva*, s. 267–268, 439.

Wracając do fabryki „Salomon Kogen”, należy odnotować, że w prasie publikowano oficjalne sprawozdania z jej działalności oraz informacje o odbytych walnych zebraniach akcjonariuszy, aktualnych członkach zarządu i ustalonych dywidendach za dany rok. Dla przykładu w jednym z numerów czasopisma „Karaimskaâ Žizn” z roku 1911 podano, że w roku 1910 miała ona dochód w wysokości 1 465 691 rubli i 37 kopiejek, wydatki zaś – o wielkości 1 397 949 rubli i 37 kopiejek, a więc zysk za ten rok wyniósł 67 742 ruble¹⁴.

W roku 1911 fabryka „Salomon Kogen” została połączona z fabryką „Bracia Kogen” (o której dziejach poniżej) i działała dalej jako spółka akcyjna „Fabryka Tytoniowa Salomon Kogen”. Jej założycielami byli Fuma Isaakowna Kogen, żona Mojseja Kogena, jej syn Abram Kogen oraz szlachcic A.M. De-Ribas i honorowy obywatel miasta L.T. Feldzer. Kapitał spółki wynosił 860 tysięcy rubli. Został on podzielony na 3400 akcji po 250 rubli każda¹⁵.

W roku 1913 w spółce akcyjnej „Fabryka Tytoniowa Salomon Kogen” pracowało 795 osób, w tym 635 kobiet i 160 mężczyzn. Obowiązywał ich dziewięciogodzinny dzień pracy. W fabryce działały kuchnia pracownicza pod nadzorem lekarza zakładowego oraz lekarska izba przyjęć z trzema łózkami i personelem w postaci dentysty, terapeuty i położnika. Poważnie chorych robotników wysyłano do miejscowego Szpitala Aleksandrowskiego. Za opiekę lekarską płacił pracodawca. Ponadto wszyscy pracownicy fabryki byli ubezpieczeni w towarzystwie „Rossija”. Kiedy w wyniku pracy w fabryce stawali się niepełnosprawni, otrzymywali rentę w wysokości 1500-krotności swoich dziennych zarobków. W przypadku zaś śmierci pracownika jego rodzina otrzymywała kwotę równą 1000-krotności dziennych zarobków zmarłego¹⁶.

Wysokiej jakości wyroby tytoniowe fabryki „Salomon Kogen” bardzo ceniono i wielokrotnie nagradzano w Rosji i zagranicą. Otrzymała ona m.in.: srebrny medal Departamentu Handlu i Manufaktur na Ogólnorosyjskiej

14 *Kiev. Obroty fabryki „Solomon Kogen”, „Karaimskaâ Žizn” 1911, z. 2, s. 96.*

15 *D.A. Prohorov, Krymskie Karaimy..., s. 349–350; A. Tret’âkov, Kupcy goroda Kieva, s. 219–220.*

16 *D.A. Prohorov, Krymskie Karaimy..., s. 349–350.*

Wystawie Przemysłowo-Artystycznej w Moskwie (1882), srebrny medal na wystawie rolniczo-fabrycznej w Odessie (1884), złoty medal na międzynarodowym konkursie wyrobów higienicznych i rolniczych w Paryżu podczas Paryskiej Wystawy Światowej (1900), złoty medal na Międzynarodowej Wystawie Brytyjskiej w Londynie (1902), złoty medal na V Międzynarodowej Wystawie w Rzymie (1903), Grand Prix na wystawach gastronomicznych w Paryżu (1904, 1905), złoty medal na wystawie w Madrycie (1907) oraz na wystawach bożonarodzeniowych w Wiedniu (1904, 1905)¹⁷.

W roku 1863 odrębną fabrykę przetwórstwa tytoniu w Kijowie otworzył brat Salomona Kogena, Mojsej. Następnie obaj bracia Kogenowie i przywoływany już Mordechaj Szyszman oraz S. Prik założyli wspólnie dom handlowy „Kogen i Szyszman”, który otwarto uroczystie 1 stycznia 1872 roku. W 1883 roku Mojsej Kogen przekształcił swoją fabrykę w spółkę „Bracia Kogen”, ponieważ jej współdziałalcem został także jego brat Salomon. Mieściła się ona przy ul. Oleksandrowskiej 55. Po śmierci Mojseja w 1903 roku przejął ją jego najstarszy syn, absolwent Uniwersytetu Świętego Włodzimierza i kandydat nauk handlowych Abram Mojsejewicz Kogen¹⁸.

Do Kijowa przyjeżdżały również inne karaimskie rodziny, które zakładały swoje manufaktury, różne zakłady i sklepy. Niektórzy ich przedstawiciele ze sobą konkurowali, inni wzajemnie się uzupełniali w swojej działalności ekonomicznej. Jedną z takich osób był Aram Isakowicz Duwan-Hadży, kupiec drugiej gildii. W roku 1891 założył fabrykę gilz papierosowych, która mieściła się przy ul. Bolszaj Wasilkowskiej 70 (a następnie – 84). Popyt na jej wyroby stale wzrastał. Zostały one docenione m.in. na kijowskiej Wystawie Rolniczo-Przemysłowej w 1897 roku. W roku 1912 wyprodukowano w niej towar o wartości 478 928 rubli. W fabryce działało czternaście maszyn elektrycznych, które wytwarzały półtora miliona gilz dziennie, w różnych kolorach i z różnych rodzajów papieru. W tym okresie przedsiębiorstwo zatrudniało 265 osób. Zapewniono im dziewięciogodzinny dzień pracy (mimo że według obowiązującego prawa pracodawcy mogli wymagać od robotników nawet jedenaście i pół godziny pracy). W nowo wybudowanym budynku fabrycznym przewidziano również pomieszczenia mieszkalne

17 Tamże, s. 349.

18 Tamże, s. 348, 350.

dla robotników, które były zelektryfikowane i miały ogrzewanie parowe. Fabryka składała się z sześciu wydziałów: maszynowego, kartonowego, składowania, klejenia, zszywania pudełek i pralni. Zorganizowano w niej również tanią kuchnię z jadalnią (cztery kopiejki za obiad), łaźnię, szkołę z biblioteką i przychodnię lekarską. Prawie całą załogę fabryki, z wyjątkiem właściciela i kilku robotników, stanowiły kobiety¹⁹.

Swoją fabrykę tytoniu w Kijowie założył także Józef Isaakowicz Egiz (ur. 1844), kupiec drugiej gildii. Znajdowała się ona przy ul. Czernaja Grjaz 7. W czerwcu 1880 roku w celu zorganizowania sprzedaży jej wyrobów założył on z innym kupcem, I.A. Dawidowem, spółkę handlową. Miał kilka sklepów tytoniowych, które mieściły się przy ul. Kreszczatik 23 i Niżnyj Wał 21 oraz skład tytoniowy przy ul. Spasskiej 16. W 1893 roku, zapewne po likwidacji starej, otworzył nową spółkę do handlu wyrobami tytoniowymi pod nazwą „Józef Egiz i Synowie”. Oprócz niego współtworzyli ją Jufud i Isaak Egizowie. Po śmierci Józefa Egiza fabryką i sklepami firmowymi zarządzali jego żona Rebeka (ur. 1849) oraz synowie Juda i Salomon²⁰.

W Kijowie, oprócz wymienionych, działały jeszcze inne przedsiębiorstwa i sklepy należące do Karaimów, które były związane głównie z branżami tytoniową i jubilerską, ale nie tylko. Wśród ich właścicieli można wymienić Dawida Mojsejewicza Karakoza (kupca drugiej gildii, właściciela fabryki papieru oraz sklepów z galanterią, artykułami papierniczymi i tytoniem), Semena (Samuela) Mojsejewicza Karakoza (kupca drugiej gildii, właściciela fabryki gilz i papierni, sprzedawcę tytoniu), Iliję Solomonowicza Kefelego (kupca drugiej gildii, właściciela – wraz z Isaakiem Mojsewiczem Kogenem – fabryki wyrobów tytoniowych), M.A. Asaba, A.I. Firkowicza, A. Koilju, E.A. Saribana i tzw. Spadkobierców Saatczy²¹.

19 Tamże, s. 351–352; A. Tret'âkov, *Kupcy goroda Kiewa*, s. 159.

20 D.A. Prohorov, *Krymskie Karaimy...*, s. 352; A. Tret'âkov, *Kupcy goroda Kiewa*, s. 452.

21 D.A. Prohorov, *Krymskie Karaimy...*, s. 352; A. Tret'âkov, *Kupcy goroda Kiewa*, s. 203–204, 211, 219.

4. Kienesy w Kijowie

Większość z nich była zrzeszona w karaimskiej gminie wyznaniowej, która przez długi czas nie posiadała swojego domu modlitwy. W roku 1883 hazzanem kijowskim został wybrany Josif Izakowicz Sułtański (1851–1922), wnuk słynnego uczonego Mordechaja Sułtańskiego. Obok wielu innych przymiotów, jak znajomość języków karaimskiego i hebrajskiego oraz najważniejszych dzieł teologicznych, miał ponoć słuch muzyczny i śpiewał basem. Na potrzeby religijne gmina wynajmowała osobne pomieszczenia w różnych domach. W 1888 roku Karaimi mieli swój dom modlitwy w kamienicy przy ul. Michajłowskiej 13, a w 1899 roku przy tej samej ulicy pod nr. 10. Sam hazzan mieszkał na ul. Mało-Wasilkowskiej (ul. S. Rustawego) 16. Być może z namowy Sułtańskiego Salomon Kogen postanowił – już w 1898 roku – zakupić parcelę pod budowę kienesy. Na ten cel wydał 35 tysięcy rubli. Zakupiono działkę przy ul. Jarosławowy Wał 7. Podzielono ją na dwie części. Na jednej miał zostać wybudowany dom modlitwy, na drugiej dom mieszkalny, z którego dochód miał być przeznaczony na cele charytatywne. Isaak Czefaniewicz Szyszman, prezes gminy karaimskiej, 7 września 1898 roku złożył podanie do władz miasta z prośbą o zgodę na wymurowanie „kamiennej synagogi”. Miesiąc później дума miejska wydała zezwolenie, a budowę rozpoczęto jesienią tego roku. Salomon Kogen wydał na ten cel 80 tysięcy rubli²².

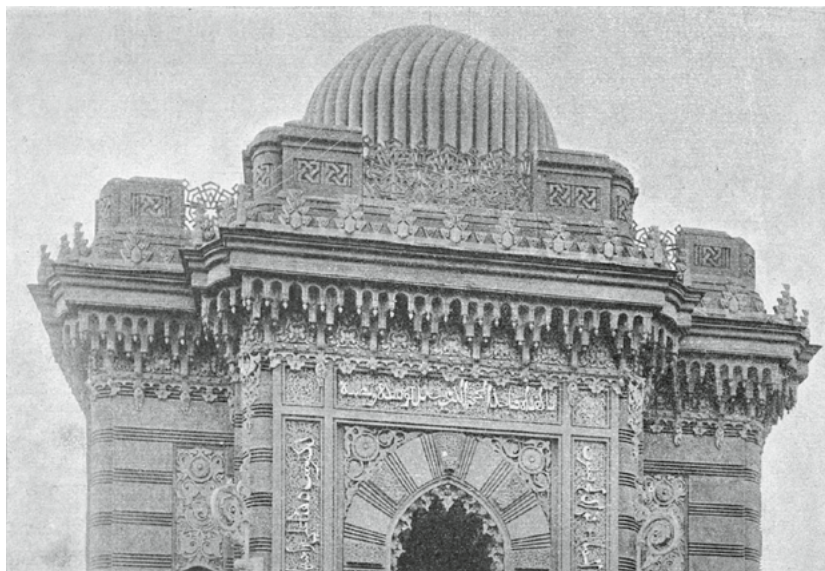
Kijowską kienesę zaprojektował młody, ale już bardzo popularny w mieście, polski architekt i zamiłowany myśliwy Władysław Horodecki (1863–1930), który nadał jej oryginalny kształt w stylu mauretańskim z dużą kopułą. Głównym wykonawcą został Lew Ginzburg. Za prace rzeźbiarskie i dekoracyjne w elewacji oraz wnętrzu budowli odpowiedzialny był natomiast Elija Sała. Jej budowa została zasadniczo ukończona w ciągu roku. Pewne opóźnienie spowodowała tylko śmierć głównego fundatora kienesy, która nastąpiła – jak już o tym napisano – 16 listopada 1900 roku²³.

22 D. Malakov, *Arhitektor gorodec'kij*, s. 93–94; A.J. Arabadży, *Kijowscy Karaimi*, s. 129–130; A. Tret'akov, *Kupcy goroda Kiewa*, s. 439; V. Kovalinskij, *Kenasa kiewskich karaimov*.

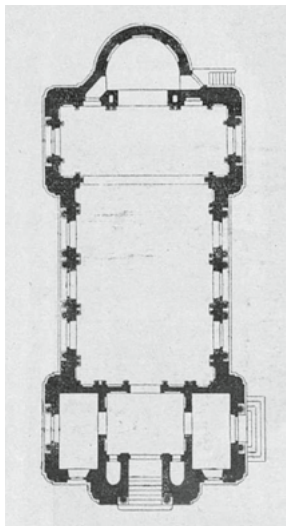
23 D. Malakov, *Arhitektor gorodec'kij*, s. 93–94, 96; A.J. Arabadży, *Kijowscy Karaimi*, s. 129–130; V. Kovalinskij, *Kenasa kiewskich karaimov*.

Il. 1. Fasada kienesy w Kijowie

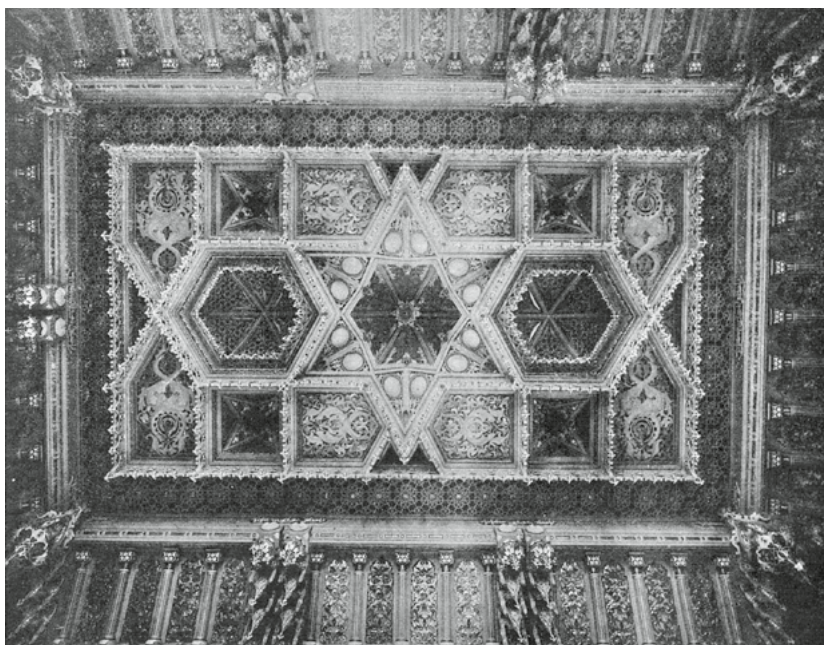
Il. 2. Detal z fasady kienesy w Kijowie

Il. 3. Plan kienesy w Kijowie

Il. 4. Wnętrze kienesy w Kijowie. Widok na hechał

Il. 5. Sufit kienesy w Kijowie

Co zrozumiałe, kienesa nie porażała swoim ogromem. Mierzyła 30 metrów długości, a wzdłuż fasady była szeroka na 14 metrów. Jej wysokość wynosiła 18 metrów. Kopułę pokryto ocynkowanym żelazem, zwieńczono ją zaś iglicą. W kienesie zainstalowano elektryczne oświetlenie, ogrzewanie parowe i wentylację. Jej uroczyste poświęcenie odbyło się 27 stycznia 1902 roku. Z tej okazji do Kijowa przyjechał sam hacham taurydzko-odeski Semen M. Panpułow. W wydarzeniu tym uczestniczyli również zastępca gubernatora F.A. Sztakelberg, mer miasta V.M. Procenko, rektor Uniwersytetu św. Włodzimierza F.J. Fortins'kij, generałowie i inni oficjele oraz architekt kienesy i liczni Karaimi²⁴. Koleje jej losu opisano w dalszej części tego artykułu.

5. Strajki, pożary i życie społeczne w karaïmskich fabrykach

Wcześniej należy jednak podać jeszcze szereg interesujących faktów odnoszących się do działalności kijowskich fabryk, których właścicielami byli Karaimi. W roku 1897, jeszcze za życia Salomona Kogena, doszło do wybuchu strajku w jego fabryce wyrobów tytoniowych. Wywołały go pracujące tam kobiety, które zaprotestowały przeciwko uszczuplaniu ich pensji w celu zrekompensowania właścicielowi kradzieży tytoniu dokonywanych przez różnych pracowników²⁵. Niestety nie wiadomo, jak protest się zakończył.

Podobny strajk kobiet wybuchł w jednym z oddziałów fabryki „Bracia Kogen” w 1906 roku. Został on spowodowany zmniejszeniem im zapłaty za wyprodukowanie tysiąca papierosów o 10 kopiejek. Strajkujące na wieść o tym, że te z robotnic, które nie podejmą pracy, zostaną zwolnione, wezwały na pomoc inspektora fabrycznego, niejakiego Zagarskiego. Po tym, jak ów poparł zdanie właścicieli fabryki, wezwały starszego inspektora fabrycznegom pana Dejszę. Ten zaś oznajmił, że robotnice mogą dążyć do tego, aby ich postulaty zostały spełnione, ale on nie może im pomóc. W efekcie strajkujące kobiety przerwały protest, a właściciele zaproponowali, aby te z nich, które nie zgadzają się na nowe warunki pracy, zwolniły się. Wówczas zaprotestowali robotnicy innych oddziałów fabryki i zagrozili, że jeśli choć

24 D. Malakov, *Arhitektor gorodec'kij*, s. 93–94, 96; A.J. Arabadży, *Kijowscy Karaimi*, s. 130–131; V. Kovalinskij, *Kenasa kievskih karaimov*.

25 M.F. Hamm, *Kiev. A Portrait, 1800–1914*, s. 175.

jedna robotnica zostanie zwolniona, oni wszyscy opuszczą fabrykę. Zaraz też faktycznie zostawili pracę i poszli do domów. Zastrajkowało wówczas około 600 robotników. Po kilku dniach fabrykanci ustąpili i wyrazili zgodę na żądania robotnic. Dopiero wtedy wszyscy robotnicy wrócili do pracy. Ich zwycięstwo zostało spowodowane powszechną solidarnością robotników oraz funkcjonowaniem w zakładzie związku zawodowego²⁶.

W kijowskich fabrykach strajkowały nie tylko kobiety. W lipcu 1906 roku w fabryce gilz „Duwan”, zatrudniającej ponad 250 robotnic i robotników, doszło do dużego wzburzenia pracowników, które zostało wywołane przez agitację (być może socjalistyczną) kilku nowo przyjętych robotników. W celu uniknięcia spodziewanego strajku zarządca fabryki zwolnił kilku ostatnio zatrudnionych agitatorów i kilka robotnic, które włączyły się do ich działań. Wydaleni z pracy wpłynęli na kolegów, którzy zachowali swoje zatrudnienie w fabryce. Ci zagrozili strajkiem, jeśli usunięci z zakładu nie zostaną przywrócenii do pracy. Podczas gdy zarządca fabryki czekał na decyzję jej właściciela, który bawił za granicą, w tej sprawie, robotnicy rozpoczęli strajk. Kiedy jednak Duwan poprzez telegraf zezwolił na ponowne przyjęcie jedynie długo pracujących robotnic, decyzję o pozostałych postanawiając podjąć po powrocie do Kijowa, większość robotników (ok. 160) podjęła pracę i strajk się zakończył²⁷.

Przełom XIX i XX wieku był okresem dynamicznej emancypacji kobiet. Do jej przejawów, obok strajków robotnic, należało tworzenie różnorodnych stowarzyszeń samopomocowych. W roku 1905 w Kijowie powstało Towarzystwo Opieki nad Kobietami. Jedną z działaczek w nim zrzeszona, pani Bułhakowa, zainteresowała się szczególnie losem robotnic, które pracowały w kijowskich fabrykach. Do swoich badań wybrała dwie fabryki wyrobów tytoniowych – „Salomon Kogen” i „Bracia Kogen” – oraz fabrykę gilz „Duwan”. W pracy uzyskała wsparcie ze strony urzędników inspekcji fabrycznej. Jej efekty przedstawiła w referacie wygłoszonym na jednym z posiedzeń Towarzystwa Opieki nad Kobietami w 1906 roku. Ustaliła, że

26 *Kronika. Strajk*, „Dziennik Kijowski” 1906, R. 1, nr 64 (20.04/3.05), s. 3; *Kronika. Zwyciężyli*, „Dziennik Kijowski” 1906, R. 1, nr 67 (23.04/6.05), s. 3; *Kijowskie związki zawodowe*, „Dziennik Kijowski” 1906, R. 1, nr 144 (3/16.08), s. 4.

27 *Kronika. Strajk*, „Dziennik Kijowski” 1906, R. 1, nr 140 (29.07/11.08), s. 3.

w trzech wymienionych fabrykach pracowało 1118 robotnic. Aż 811 z nich zgodziło się na przeprowadzenie z nimi wywiadów, czym zajęła się Bułhakowa. Można się z nich dowiedzieć, że większość zatrudnionych kobiet miała od 16 do 25 lat. Na 811 robotnic: 562 mieszkały w rodzinie, 172 samotnie, a 72 u krewnych. Średni ich zarobek wynosił 12 rubli miesięcznie. Większość z nich otrzymywała jednak 8–10 rubli miesięcznie. Wiele robotnic oddawało rodzinie cały swój zarobek. Po pracy nie miały one w zasadzie żadnych rozrywek. Tylko w fabryce „Duwan” otrzymywały darmowe bilety na ranne przedstawienia w teatrze ludowym. Co ciekawe, aż 83% pracujących tam kobiet była piśmienna. W pozostałych badanych zakładach przemysłowych odsetek ten był znacznie niższy. Wiele robotnic wyraziło silną chęć czytania książek, dlatego prezydium Towarzystwa Opieki nad Kobietami postanowiło wystarać się o założenie bibliotek we wszystkich trzech fabrykach i zwróciło się w tej sprawie z prośbą do miejscowego gubernatora²⁸. Efekty tych zabiegów nie są na razie znane.

Jak wiadomo, w różnych fabrykach zdarzały się również pożary. Jeden z nich wybuchł 11 lipca 1906 roku o godzinie drugiej po północy w fabryce tytoniu „Salomon Kogen” (działającej już w tym czasie jako towarzystwo akcyjne), która mieściła się przy ul. Puszkińskiej 7. Na miejsce przyjechały cztery oddziały straży pożarnej, w tym jeden ochotniczy. Ogień udało się opanować dopiero o godzinie piątej tego samego dnia, kiedy strawił już prawie całe wnętrze budynku, a stojące tam maszyny zostały w znacznym stopniu uszkodzone. Pożar wybuchł z niewiadomej przyczyny w oddziale krajania tytoniu. Straty obliczono wstępnie na 100 000 rubli. Na szczęście przedsiębiorstwo Kogena zostało ubezpieczone w różnych towarzystwach na sumę 285 000 rubli. W fabryce było w tym okresie zatrudnionych 700 ludzi, którzy zapewne na pewien czas stracili przez pożar pracę²⁹.

Akcjonariusze fabryki starali się bardzo szybko doprowadzić ją do pierwotnej użyteczności. Po uzyskaniu pieniędzy z ubezpieczenia i uporząd-

28 *Kronika. Posiedzenie Towarzystwa opieki nad kobietami*, „Dziennik Kijowski” 1906, R. 1, nr 81 (10/23.05), s. 3; *Kronika. Z życia robotnic kijowskich*, „Dziennik Kijowski” 1906, R. 1, nr 82 (11/24.05), s. 3; [notka], „Dziennik Kijowski” 1906, R. 1, nr 122 (1/14.07), s. 2.

29 *Z ostatniej chwili. Pożar*, „Dziennik Kijowski” 1906, R. 1, nr 130 (11/24.07), s. 3; [notka], „Dziennik Kijowski” 1906, R. 1, nr 131 (12/25.07), s. 3.

kowaniu budynku już 2 sierpnia 1906 roku rozpoczęto jego remont oraz instalację nowych maszyn. Nie wiadomo jednak, kiedy ostatecznie wznowiono produkcję wyrobów tytoniowych. Do tego czasu sprzedawano tytoń, papierosy i cygara zmagazynowane w składach i sklepach firmy usytuowanych w różnych częściach Kijowa³⁰.

6. Reklamy karaimskich fabryk

Wyroby kijowskich fabryk tytoniowych od początku ich istnienia szeroko reklamowano w różnojęzycznej prasie miejscowej i zamiejskowej. Na tym polu panowała na krajowym rynku bardzo duża konkurencja. W 1905 roku w samej guberni kijowskiej działały 22 fabryki tytoniu z obrotem rocznym o wysokości prawie pięciu milionów rubli (dokładnie 4 910 208 rubli i 95 kopiejek)³¹. Fabryki karaimskich udziałowców reklamowały swoje wyroby w prasie rosyjskiej i polskiej, w tym m.in. w „Dzienniku Kijowskim”, organie obozu narodowo-demokratycznego, który ukazywał się w latach 1906–1920. Jego nakład wynosił średnio ok. pięć tysięcy egzemplarzy, a docierał – oprócz, oczywiście, samego Kijowa – do Kamieńca Podolskiego, Kowna, Lwowa, Łucka, Mińska, Odessy, Wilna i Żytomierza. Prenumerowano go także w Moskwie, Petersburgu i Warszawie³².

W „Dzienniku Kijowskim” można znaleźć reklamy m.in. Towarzystwa Akcyjnego „Salomon Kogen”, które miało swoją główną siedzibę przy ul. Kreszczatik 36. W 1906 roku informowało ono, że wykonuje zlecenia na papierosy wszelkiego „formatu, z tytoniu rozmaitej ceny, mocy, a także krajania”³³, również dla zamiejskowych klientów, którym dobre gatunki papierosów były wysyłane za zaliczeniem pocztowym. Oferowano papierosy z długim munsztukiem (czyli ustnikiem) z tytoniu po 7 rubli za funt³⁴,

30 [notka], „Dziennik Kijowski” 1906, R. 1, nr 144 (3/16.08), s. 1; [notka], „Dziennik Kijowski” 1906, R. 1, nr 147 (6/19.08), s. 1.

31 *Kronika. Przemysł tytoniowy w gub. Kijowskiej*, „Dziennik Kijowski” 1906, R. 1, nr 179 (15/28.09), s. 3.

32 A. Dawidowicz, „Dziennik Kijowski”, w: A. Dawidowicz, E. Maj, A. Szwed-Walczak, *Prasa Narodowej Demokracji 1893–1939. Tytuły prasowe, wydawcy i dziennikarze, motywy publicystyczne*, t. 1: A–D, Lublin 2022, s. 267–268.

33 [reklama], „Dziennik Kijowski” 1906, R. 1, nr 121 (29.06/12.07), s. 1.

34 1 funt to 0,409 kg. Jednostka ta była używana w Rosji do 1924 roku.

1000 papierosów za 10 rubli oraz wielki wybór hawańskich cygar od 20 do 150 rubli za 100 sztuk³⁵. Do niektórych numerów tej gazety dołączano także karty zamówienia i cenniki głównego składu fabryki, a dla abonentów zamiejskowych ilustrowany cennik i formularz do składania zamówień w kopercie z adresem firmy „Salomon Kogen”³⁶.

Fabryka „Józef Egiz” oferowała z kolei „nowe przepyszne papierosy «Rozkosz»”: 100 sztuk za 60 kopiejek, 25 sztuk – 15 kopiejek, 10 sztuk – 6 kopiejek, 5 sztuk – 3 kopiejki. W reklamie dodano, że „uprasza się o wypróbowanie i przekonanie się o ich wysokim gatunku”³⁷. Swoją fabryczny magazyn firma ta miała oczywiście również przy ul. Kreszczatik, ale pod nr. 23³⁸.

Z kolei jedną z form reklamy wyrobów fabryki Duwana było umieszczanie w pudełkach z gilzami miniaturowych (7 × 5,5 cm) wydań książek różnych znanych autorów, w tym m.in. Aleksandra Puszkina, Michała Lermontowa czy Mikołaja Karamzina. Na końcu każdej z tych książeczek zamieszczano adresy sklepów w 65 miastach Rosji, w których można było kupić gilzy produkcji Duwana³⁹.

Kijowska rodzina Kogenów chciała chyba zupełnie zmonopolizować miejscowy rynek – zresztą nie tylko wyrobów tytoniowych. Jej przedstawiciel występujący w źródłach jako „kupiec A.M. Kogen” – prawdopodobnie chodzi o jednego z synów Mojseja Kogena, Arona (ur. 1868) lub Abraama (ur. 1873) – założył bowiem 2 lipca 1906 roku nowy tygodnik pt. „Torgowaia Gazeta”. Uroczyste poświęcenie redakcji tego periodyku miało miejsce o drugiej po południu w niedzielę 6 sierpnia 1906 roku i połączone było z otwarciem Muzeum Handlowego A. Kogena, pierwszego tego typu ośrodka w Rosji. Jak donosiły miejscowe gazety, na wydarzenie przybyli wszyscy wybitni przedstawiciele lokalnego „świata handlowego”, którzy dzień ten zakończyli w restauracji Hotelu Europejskiego⁴⁰.

35 [reklama], „Dziennik Kijowski” 1906, R. 1, nr 121 (29.06/12.07), s. 1.

36 [notka], „Dziennik Kijowski” 1906, R. 1, nr 147 (6/19.07), s. 1.

37 [reklama], „Dziennik Kijowski” 1906, R. 1, nr 131 (12/25.07), s. 1.

38 [reklama], „Dziennik Kijowski” 1906, R. 1, nr 133 (14/27.07), s. 1.

39 D.A. Prohorov, *Krymskie Karaimy...*, s. 352.

40 A. Sulimowicz-Keruth, *Karaimi w publikacji...*, s. 135–136; [notka], „Dziennik Kijowski” 1906, R. 1, nr 93 (26.05/8.06), s. 3; [notka], „Dziennik Kijowski”

7. Kres karaimskiego przemysłu tytoniowego i zawłaszczenie kienesy

Po zwycięstwie rewolucji październikowej sowieckie władze doprowadziły do nacjonalizacji przemysłu i likwidacji większości karaimskich przedsiębiorstw oraz zubożenia ich właścicieli – także w Kijowie. Nowy reżim rozpoczął też walkę z każdą z religii, również tą wyznawaną przez Karaimów, jednak dopóki żył hazzan Józef Sultański, czyli do 1922 roku, dopóty kijowska kienesy była używana zgodnie ze swoim przeznaczeniem. Po jego śmierci, ale dopiero 18 kwietnia 1927 roku, Prezydium Komitetu Wykonawczego kijowskiego obwodu partii komunistycznej podjęło decyzję o przekazaniu pomieszczeń kienesy do dyspozycji Okręgowego Wydziału Oświaty Publicznej, mimo że w Kijowie nadal mieszkali Karaimi. Wyłączając budynek z użytku religijnego, zamknięto go oficjalnie 12 lipca tego roku. Wkrótce znalazł się tam miejscowy Urząd Oświaty⁴¹.

Z kolei w kwietniu 1931 roku w budynku dawnej kienesy umieszczono siedzibę Domu Narodów Wschodu finansowanego przez Ludowy Komisarjat Oświaty i władze miasta. Organizacja ta miała za zadanie podnieść poziom kulturalny i moralny wschodnich narodów żyjących w ZSRR oraz poprzez naukę języka rosyjskiego i zawodu doprowadzić do ich integracji w jednym państwie radzieckim. W jej ramach działały sekcje: asyryjska, chińsko-koreańska, dagestańska, grecka, gruzińska, karaimska, ormiańska, tatarska i turecko-perska. Dom Narodów Wschodu miał swoją siedzibę w kienesie co najmniej do 1933 roku⁴².

Podczas drugiej wojny światowej w budynku karaimskiego domu modlitwy odbywały się rzymskokatolickie msze. Po jej zakończeniu kienesy utraciła wieńczącą ją kopułę i została zaadaptowana na teatr lalek. Od roku 1968 działało tam kino „Zarja”. W okresie letnim filmy wyświetlano również na dziedzińcu kienesy. Wreszcie w 1981 roku w dawnej karaimskiej kienesie i utworzono Dom Aktora. Główne pomieszczenie służące modlitwie przekształcono w kameralną salę koncertową ze 160 miejscami siedzącymi.

1906, R. 1, nr 118 (25.06/8.07), s. 3; *Kronika. Otwarcie muzeum handlowego*, „Dziennik Kijowski” 1906, R. 1, nr 148 (8/21.08), s. 3.

41 V. Kovalinskij, *Kenasa kievskih karaimov*.

42 Tamże.

W holu często organizowano wystawy, a w jednym z pomieszczeń budynku utworzono bibliotekę teatralną. Przez wiele lat w kienesie odbywały się spektakle, koncerty, konferencje naukowe, wystawy plastyczne, prezentacje książek, wieczory kulturalne i uroczystości jubileuszowe⁴³.

8. Zakończenie

Dzieje Karaimów w Kijowie (naówczas w Imperium Rosyjskim) w drugiej połowie XIX i na początku XX wieku, co zauważyło większość badaczy zajmujących się tym tematem, to przede wszystkim opowieść o ich wielkim zaangażowaniu w produkcję i sprzedaż wyrobów tytoniowych, w tym tabaki, papierosów i cygar, oraz gilz papierosowych. Biegłość w tym fachu, doświadczenie oraz kontakty z dostawcami tytoniu przywieźli oni z Krymu. Popyt na tego typu produkty w Rosji i za granicą doprowadził do karaïmskiego boomu w tej branży i powstania kilku rodzinnych fortun, także w Kijowie, by wspomnieć jedynie o rodzinie Kogenów. Dzięki nim wielu mieszkańców tego miasta miało zapewnioną stałą pracę, a sami Karaimi dostatnie życie oraz fundusze na założenie cmentarza, filantropię i wzniesienie okazałej kienesy, która należała, i nadal należy, do najpiękniejszych obiektów zabytkowych miasta.

Co ciekawe, bezpośrednio naprzeciwko kienesy mieści się budynek Polskiej Ambasady w Kijowie (ul. Jarosławowy Wał 12), dlatego także Polakom powinno zależeć, aby ten zabytek skali zerowej uzyskał jak najlepszą opiekę konserwatorską. Jakiś czas temu do karaïmskiego domu modlitwy można było wejść jedynie przez budynek dobudowany do niego prawdopodobnie w latach 70. XX wieku. Nadal chyba jest jeszcze zachowany tzw. babiniec, któremu już ponad dziesięć lat temu groziło zawalenie. Budynek nie jest więc w najlepszym stanie, jednak dobra pamięć o nim nadal utrzymuje się w Ukrainie, gdzie doceniana jest jego oryginalna, piękna architektura. Świadczy o tym m.in. fakt, że w roku 2014, w 150 rocznicę urodzin architekta Władysława Horodeckiego, ukraińska poczta wydała serię znaczków według projektu Iwana Krawca z przedstawieniem jego najwspanialszych

43 A.J. Arabadży, *Kijowscy Karaimi*, s. 131; [b.a], *Budinok aktora*, <https://tinyurl.com/budinok-aktora> (dostęp: 29.09.2024); V. Kovalinskij, *Kenasa kievskih karaimov*.

budowli, w tym kijowskiej kienesy. Ponadto nie tak dawno jej miniatura znalazła się wśród innych wspaniałych obiektów na plenerowej wystawie „Kijów w miniaturze” w jednym ze stołecznych parków⁴⁴. Ważne, żeby pamięć o karaimskich mieszkańcach stolicy Ukrainy nigdy nie zanikła, a ich miejscowe dziedzictwo, w tym kienesy, zostało jak najdłużej zachowane w dobrym stanie. Warto też w przyszłości pokusić się o pełniejsze opisanie dziejów Karaimów w Kijowie przy wykorzystaniu wszystkich dostępnych źródeł archiwalnych, miejscowej prasy i odpowiednich opracowań, co obecnie, z racji wojny w Ukrainie, jest niestety znacznie utrudnione.

Bibliografia

Źródła

- Kiev. Obroty fabryki „Solomon Kogen”, „Karaimskaâ Žizn”* 1911, z. 2, s. 96.
- Kijowskie związki zawodowe*, „Dziennik Kijowski” 1906, R. 1, nr 144 (3/16.08), s. 4.
- Kronika. Otwarcie muzeum handlowego*, „Dziennik Kijowski” 1906, R. 1, nr 148 (8/21.08), s. 3.
- Kronika. Posiedzenie Towarzystwa opieki nad kobietami*, „Dziennik Kijowski” 1906, R. 1, nr 81 (10/23.05), s. 3.
- Kronika. Przemysł tytoniowy w gub. Kijowskiej*, „Dziennik Kijowski” 1906, R. 1, nr 179 (15/28.09), s. 3.
- Kronika. Strajk*, „Dziennik Kijowski” 1906, R. 1, nr 64 (20.04/3.05), s. 3.
- Kronika. Strajk*, „Dziennik Kijowski” 1906, R. 1, nr 140 (29.07/11.08), s. 3.
- Kronika. Z życia robotnic kijowskich*, „Dziennik Kijowski” 1906, R. 1, nr 82 (11/24.05), s. 3.
- Kronika. Zwyciężyli*, „Dziennik Kijowski” 1906, R. 1, nr 67 (23.04/6.05), s. 3.
- [notka], „Dziennik Kijowski” 1906, R. 1, nr 93 (26.05/8.06), s. 3.
- [notka], „Dziennik Kijowski” 1906, R. 1, nr 118 (25.06/8.07), s. 3.
- [notka], „Dziennik Kijowski” 1906, R. 1, nr 122 (1/14.07), s. 2.
- [notka], „Dziennik Kijowski” 1906, R. 1, nr 131 (12/25.07), s. 3.
- [notka], „Dziennik Kijowski” 1906, R. 1, nr 144 (3/16.08), s. 1.
- [notka], „Dziennik Kijowski” 1906, R. 1, nr 147 (6/19.08), s. 1.
- [reklama], „Dziennik Kijowski” 1906, R. 1, nr 121 (29.06/12.07), s. 1.
- [reklama], „Dziennik Kijowski” 1906, R. 1, nr 131 (12/25.07), s. 1.

44 M. Jaroszyński, *Wczoraj i dziś*, s. 6.

[reklama], „Dziennik Kijowski” 1906, R. 1, nr 133 (14/27.07), s. 1.
Z ostatniej chwili. Pożar, „Dziennik Kijowski” 1906, R. 1, nr 130 (11/24.07), s. 3.

Opracowania

- [b.a.], *Solomon Kogen*, <https://www.interesniy.kiev.ua/solomon-kogen/> (dostęp: 15.11.2024).
- [b.a.], *Budinok aktora*, <https://tinyurl.com/budinok-aktora> (dostęp: 29.09.2024).
- Arabadžy, Aleksander J., *Kijowscy Karaimi*, w: *Karaj kiwnlari. Dziedzictwo narodu karaimskiego we współczesnej Europie*, red. M. Abkowicz, H. Janowski, Wrocław 2004, s. 126–131.
- Ciechowski, Wojciech, *Kijów i jego pamiątki*, Kijów 1901.
- Čižova, Lûdmila, *Karaimy*, w: *Tûrkskie narody Kryma. Karaimy, Krymskie tatory*, Krymčaki, red. S.Å. Koslov, L. Čižova, Moskva 2003, s. 12–135.
- Dawidowicz, Aneta, „Dziennik Kijowski”, w: A. Dawidowicz, E. Maj, A. Szwed-Walczak, *Prasa Narodowej Demokracji 1893–1939. Tytuły prasowe, wydawcy i dziennikarze, motywy publicystyczne*, t. 1: A–D, Lublin 2022, s. 267–268.
- Gąsiorowski, Stefan, *Karaimi w Koronie i na Litwie w XV–XVIII wieku*, wyd. 2, Kraków–Budapeszt–Syrakuzy 2020.
- Girič, Igor, *Kiivs'ki kupci v istorii ta kul'turi міста XIX – počatku XX stolittâ*, w: A. Tret'akov, *Kupcy goroda Kieva*, Kiev 2017, s. 3–26.
- Hamm, Michael F., *Kiev. A Portrait, 1800–1914*, Princeton 1993. <https://doi.org/10.1515/9781400851515>
- Jaroszyński, Michał, *Wczoraj i dziś. Kienesa w Kijowie*, „Awazymyz” 2011, nr 1, s. 6.
- Kovalinskij, Vitalij, *Kenasa kievskih karaimov*, <https://tinyurl.com/kenasa-kievskih-karaimov> (dostęp: 12.11.2024).
- Malakov, Dmitro, *Arhitektor gorodec'kij. Arhifni rozvidki*, Kiiv 1999.
- Prohorov, Dmitrij, *Krymskie Karaimy i razvitie tabačnoj promyšlennosti v rosijskoj imperii v konce XIX – načale XX veka*, „Maiask” 2018, nr 10, s. 347–352.
- Sulimowicz-Keruth, Anna, *Karaimi w publikacji Arkadija Tretiakowa „Kupcy goroda Kieva”*, „Almanach Karaimski” 2018, t. 7, s. 131–142. <https://doi.org/10.33229/ak.2018.7.07>
- Tret'akov, Arkadij, *Kupcy goroda Kieva*, Kiev 2017.

Spis ilustracji

- Il. 1. Fasada kienesy w Kijowie. Źródło: „Stroitel” 1902, R. 8, nr 4, kol. 121–122⁴⁵.
- Il. 2. Detal z fasady kienesy w Kijowie. Źródło: „Stroitel” 1902, R. 8, nr 4, kol. 123–124.
- Il. 3. Plan kienesy w Kijowie. Źródło: „Stroitel” 1902, R. 8, nr 4, kol. 123–124.
- Il. 4. Wnętrze kienesy w Kijowie. Widok na hechał. Źródło: „Stroitel” 1902, R. 8, nr 4, kol. 123–124.
- Il. 5. Sufit kienesy w Kijowie. Źródło: „Stroitel” 1902, R. 8, nr 4, kol. 129–130.

45 Bardzo dziękuję Marioli Abkowicz za wskazanie tego źródła.